

Yunus OĞUZ

Qarabağ. XVIII əsrin ortaları

Hər cığırın öz xüsusiyyəti var. İnsan da ya ömür boyu salınan cığırda gedir, bu zaman o, başqalarından fərqlənir, ya da ilk dəfə öz cığırını, yəni öz yolunu salır, digərini də arxasına aparır, həm də başçıya, liderə çevrilir. Hər cığırın başlanğıcı olduğu kimi, sonu da olur. İnsan doğulandan, ta ölümünə qədər bu cığırda gedir. Adam var ki, bu cığır yola çevirə bilir, onu genişləndirir, gələcəyə bir yol qoyur. Adam da var ki, ona çökülən cızıqın içində cığırda irəliləyir, amma sonuna çata bilmir.

Dağa doğru bir cığır uzanırdı. Bir tərəfi sıldırım, digər tərəfi isə sal qayalar olan bir cığır. Bu cığır nə uzaqdan, nə də yaxından görünmürdü. Yalnız lap yaxına gəlib diqqətlə baxanda qayaların içindən, üstündən salınan bir cığır - dağkeçəllərini min dörd yüz metr hündürlüyə və geniş düzənliyə çıxaran yol gözə dəyirdi. Yuxarıda üç-dörd bulaq vardı. Keçilər möhzb bol otluğa və suya görə bu cığır salmışdılar.

Bu cığırda insanın keçməsi mümkündür idi. Bu cığır çox zaman dağkeçəllərinin xilas yeri sayılırdı. Əgər çəpirlərdən biri anasından geri qalırırsa, o zaman çaqqal, ya da tülkü üçün yem ola bilərdi. Onda çəpirlər düz kösilmiş qayaların ortasındakı durmaç mükəmməl olmayan cığırda dayanır, təhlükənin sovuşmasını gözləyirdi. Çaqqal, tülkü isə onun durduğu yerə enə bilmirdi. Bir qədər gözlədikdən sonra ovun baş tutmayacağı hiss edərək çəkilib gedirdilər. O zaman bala anasının yanına qayıdırdı.

Qoca çoban dağ döşündəki iri sal daşın üstündə oturub tütək çalır, qoyun sürüsü isə arın-arxayın yamaçda otlayırdı. Tütəkdən çıxan həzin musiqi, sanki onların əmin-amanlıqda olmasından xəbər verirdi. Sürünün hər tərəfində bir yekpərar it oturmuşdu. Hər təhlükəyə qarşı ayıq-sayıq idilər. Yazın ortası olsa da çoban çiyindən yapınıcı çıxartmamışdı. Bilirdi ki, bu vaxtlar havalar aldacağı olur. Gün çixsa da havanın soyuğu torpağın üstündən çökilməmişdi. Tüklü çoban papağı gözələrinin üstünə qədər örtülmüşdü. Adama elə gəlirdi ki, başını aşağı salıb tütək çalan bu çoban daşdı. Qara yapıncı, qara tüklü papaq onu daş adama bonzədirdi. Amma elə deyildi. O gözələri, qulaqları ilə hər hərəketi, sesi diqqətlə izləyirdi. Hətta bu izləməni tütəkdən çıxan yanıqlı səs də dayandıra bilmirdi. Buna baxmayaraq, onun barmaqları, nöfəsi "Bayatı çobanı" ifa edirdi.

Xocalı tərəfdən iki atlı görünəndə itlər ayağa durub, şos-sosə verib hürüşdülər. Çoban tütəyini ağzından çəkdi. İndi yalnız itlərin sesi eşidilirdi. O, gözünün üstünə qədər başdığı papağı bir qədər geri çəkdi. Sağ əlini qaşlarının üstünə çətir kimi qoyub, gələnlər tərəfi diqqətlə baxdı. Atlılar getdikcə yaxınlaşırdı. Belə də bəyazadələrə oxşamırdılar. Heç kəsibə də bonzəməndilər. Kəsibə olsa-olsa palansı çəşək olardı. O da yük daşımaq üçün. Bunlar isə orta təbəqənin, yəni tüccara, ya da xanın adamlarına oxşayırdılar.

Oyinlərdə çuxa, altın qırmızı köynək, ayaqlarında uzunboğaz çəkmə, birinin başında quzu dərisindən buxara papağı, digərində isə çalma vardı. Çalmanın ucunu sol tərəfdən ürəyinin üstünə qədər uzatmışdı. Hər ikisi qurşağına xəncər taxmışdı.

Çoban ayağa durub itlərə acıqlandı:

- Kəsin səsini, çər dəymişlər. Bir mafalə verin, görüm gələnlər kimlərdir.

İtlər sahibin acıqlı səsinə eşidən kimi kirdilər, amma çox uzağa getmədilər. Üçü sağda, solda, biri isə düz çobanın yanında oturdur, sanki gələnlər çobana hücum edə-cəktilər.

Atlılar kişiyyə yaxınlaşanda o, bir də diqqətlə hər ikisinin üz cizgilərinə baxdı. Gözlərinə inanmadı.

- Bunlar ki... - ürəyi əsməyə başladı, boğazı qurudu, dili topuq vurdu, sözlər yadından çıxdı. Birtərəz özünü ələ alıb güclə diləndi: - Bu ki, bizim xan Pənahəlidir, yanındakı da Tuğun məliyi Yeqan.

Haşiyyə: Qarabağda xristian türklər özlərini alban adlandırdılar. Dini fərqlilik olsa da, qalan məsələlərdə müsəlmanlardan heç nə ilə fərqlənmirdilər. Bu ərəzilərdən xristian türklərin beş mülkiyyəti vardı və beşi bir yerdə "Xəmsə" adlanırdı. Onlar Qarabağ xanına tabe idilər. Dilləri də eyni idi. Hamı türkçə danışdı, çünki başqa dinə mənsub olsalar da, başqa dilləri yox idi. Yalnız 1828-ci ildə Rus-Qacar müharibəsində məğlub olan qacarlar biabırçı Türkmənçay müqaviləsini bağladılar. Bu müqaviləyə əsasən Araz çayının sol sahili, həmçinin İrəvan, Lənkəran, Qarabağ, Naxçıvan, Şamaxı, Quba, Şəki, Gəncə, Bakı xanlıqları Rusiyanın tabeliyinə keçdi. Bu müqavilədə göstərilirdi ki, Osmanlı, Qacar ərəzilərində yaşayan ermənilər bu ərəzilərə, əsasən də Qarabağa köçürülür. Bu müqavilədən səkkiz il sonra, yəni 1836-cı ildə Rusiya çarının əmrilə bu ərəzilərdə mövcud olan alban kilsələri erməni kilsələrinə tabe edildi. Yalnız bundan sonra albanların erməniləşməsi və assimilyasiyası başladı. Amma hələ XIX əsrə qədər qalmışdı...

Çoban öləndəki tütəyi qurşağına basıb, sağ əlini ürəyinin üstünə qoyub baş əydi və diləndi:

- Qədəmlərinə qurban olum, xan, qədəmlərin mübarək! - Üzünü məlik Yeqana tutdu. - Sən də xoş gəlmisən, Tuğ məliyi!

Pənahəli xan bir anlıq tutuldu. Qiyaqətlərini dəyişsələr də, çoban onları tanıyırdı. Odu ki, daha o yan-bu yan etmədi. Salamlaşdı:

- Sənin də hər vaxtın xeyir, çoban qardaş... Bizi necə oldu tanıdın? Yanımızda ordumuz yox, əsgərimiz yox. İki nəfər atlarına minib müşayiətsiz buralara gəlib çıxıb. Vəzir-vəkil, əyan-əşraf da bizimlə deyil.

- Çoban gülümsünürək cavab verdi: - Necə tanımayım, xan, qurban olduğum? Şəki xanı Hacı Çələbilə Bayat qalasında döyüşdən sonra məşhur olmusan. İndi hamı səndən danışır. Ona elə bir dərs verdin ki, qayıdıb çəkildi "Gələrsən-görərsən" qalasına. Bir də, böyük oğlum sənin qulluğunda. Hərçün evə gələndə səndən xeyli danışır, üzünün cizgilərini təsvir edir. Ondan tanıdım, qurban olduğumu.

Onlar düşürək gəlib çobanın qonşorında dayandılar.

"Belə ağır vaxtda rəyyotin məni tanıması yaxşı haldı. - Bunu ürəyində fikirləşdi. - Amma səhə Məhəmməd Həsən xan Qacar arxameca casus, yaxud qatil göndərsə necə olacaq? Görəkdir ayıq-sayıq olum. Bu iki nəfərlik gəzintilərə son qoyum. Qarşıma bu çoban yox, yüz nəfərlik düşmən dostası çıxsa, deyiləydirdim? Əgər bu dostu buralara qədər gəlib çıxarsa, demək yerli adamlardan kimsə onlara bələdçilik edib. O da məni tanıya bilərdi".

Xan gülümsünüb çobana dedi:

- Əvvəlcə özünün adını, sonra isə oğlunun adını söylə.

Çoban ona atalar məsələyə cavab verdi:

C İ G İ R

Tarixi roman

Şuşa şəhərinin
inşa edilməsinin

270 illiyinə ithaf olunur

- Yaxşı ad dövlətdir! Bizim adımızdan savayı bir şeyimiz yoxdur, qurban olduğum! Mənim adım Nəsrəddindir, amma, - gülümsündü, - o Molla Nəsrəddinə heç bir dəxlim yoxdur. Böyük oğlumun adı isə Muraddır. O da ki, yel əsəndə yellənər, yol görəndə yollanar. Babasının peşəsini atıb, getdi sənin qulluğuna.

Xan baxdı ki, qarşısındakı çoban da ələ adam müdrik danışır. O da söhbəti atalar məsələyə davam etdirdi:

- Yazılmayan kitabı vərəqləməzlər. - Onun oğlunu yadına salmağa çalışdı. Dərhal da xatırladı. Bayat qalasının müdafiəsində fərasətinə və diribəşliyinə görə hamıdan seçilən biri vardı. Sonradan adını soruşanda Murad demişdi. - Nəsrəddin kişi, sənin oğlun indi tarix yazır. Onu xatırladım. Fərasətli dir. Deməli, oğlun da elə sənə oxşayır. Qəşəng atmacaları var.

Oğlunun xan tərəfindən təriflənməsindən razı qalan çobanın üzü güldü:

- Yola bələd olan bədromuz, xan! Sənin başın qalda olanda Murada dedim ki, xanımın başı dərddədir. Sən buraların hər künc-bucağına yaxşı bələd sən, dur get xanın qulluğuna. Bəlkə ona lazım olurdur. Onun həm də yaxşı at çapmağı, qılınc çalmağı var. O gedən oldu, daha gəlmək istəmədi.

Pənahəli xan razılıq etdi:

- Sağ ol, Nəsrəddin kişi! Biz yola çıxmaşdıq. İndi Qarabağ xanlığımızı gücləndirmək istəyirik. Necə deyirlər? Yürüyən yığılmağına baxmaz. İndi biz yığılsaq da, ayağa dururuq, yolumuza davam edirik. - O, məlik Yeqana baxdı, sonra əlini yuxarı - dördkənc qaya kimi duran dağa uzatdı. - Sən buraları qarış-qarış tanıdığandan məsləhətə lazımdır bizə.

Məlik Yeqan onun sözlərini təsdiqlədi:

- Düz buyursan, xan hözrətleri! Mən bu Nəsrəddin kişini Tuğdan tanıyıram. Hərçün biz tərəflərə satmağa heyvan gətirir, həm də bazarlıq eləyir. Ağillı söhbətinə görə biz tərəflərdə də onu sayıb seçirlər, ağıllı məsləhətləri hər evdə onun hörmətini qaldırır, qonaq çağırırlar, gecəni onlarda qalması istəyirlər.

Çoban yeno müdrikliyindən qalmadı:

- Köhnə yurdun qədrini düşünürdüm bələdçilər, - dedi. - Deyəsən, qurban olduğumun könlünə təzə yurd salmaq düşüb.

Xan gördü ki, Nəsrəddin kişi onun fikirlərini oxuyur. Barmaqlarını şaqıldadı diləndi:

- Görürəm, ürəyimdən keçənləri oxuyursan. Elədir, amma təzə yurd axtarmıram. Təzə paytaxt tikmək istəyirəm. Yurda goldıkdə isə bütün Azərbaycan mənim yurdumdur. Hökmüm çatan torpaqlar isə Qarabağdır. - Ah çəkdi. - Nadir şahdan sonra məmləkətin içi qarışıb. Əvvəl şahın tayfası içində tac uğrunda müharibə başladı. Şahı devirən qardaşı oğlu Adil şahı da öz qardaşı devirdi, ona qarşı çıxdı. İndi ölkədə hərə-mərləkdir. Xərasan da Nadir şahın qardaşı oğlu Adil şah tərəfindən gözü çıxarılan nəvəsi Şəhruh, Şirəzə Kərim xan Zənd, Astrabadda Məhəmməd Həsən xan Qacar, Urmiyyədə Fətəli xan Avşar şahlıq fikrinə düşüblər. Hamısı da namə yazıb ayrılıqda onlara qoşulmağı təklif edir, hədələyirlər. Mən də düşünürəm ki, bilmirəm hansı üstünlük qazanacaq. Gələnlər də elə qarmaqarışıqdır ki, adam çəş-baş qalır. Bir dəfə o bunu üstələyir, gələnlər dəfə bu onu. - Səsinə ötkəmlik verib davam etdi. - Mən də düşünüb - daşındım. Şah-bulaq qalasında uzunmüddətli müharibə aparmaq yetərli deyil. Əgər o qalanı uzun müddət mühasirəyə alsalar heç üç ay dözə bilmərik. - Oli ilə başım üstündəki dördkənc sıldırımlı qayaları göstərdi. - Məndə deyilirdi ki, yeni paytaxtın burada salınması çox məqsəduduyundur. Necə deyirlər, göz yumulub açılınca fürsət əldən gedər. İndi lazımdır ki, bu fürsəti əldən verməyim. Bax, vəziyyət belədir.

Çoban əvvəlcə xana, sonra isə məliyə diqqətlə baxıb diləndi:

- Gün altında yatmayan kölgənin qədrini bilməz. Əgər camaatın gələcəyini, dərdini fikirləşmərsən, xanın çobandan nə fərqi qaldı? Çox düzgün gəlmisən, qurban olduğum - Başını qaldırıb yenidən dördkənc qayanın üstündə toplaşan ağ buludlara baxıb ələvə etdi. - Seçimin həqiqətən çox düzgündür. Bura bulud gəlsə yağış, quş gəlsə qanad salar, düşmən gəlsə peşman qayıdar.

Məlik Yeqan o yerləri gəzmişdi deyə, çobanın sözlərini təsdiqlədi:

- Nəsrəddin kişi çox düz buyurur, xan hözrətleri! Dediyyəndə nə bir artıqlıq var, nə də əskiklik. - Ha istədi bir məsələ salsın yadına, alınmadı. Ürəyində yaddaşını söyüdü.

Pənahəli xan isə çobanın bu sözlərdən xoşaldu. O, nəhayət istədiyini yerini tapmışdı. Bilirdi ki, möhkəm qala-səhər, möhkəm hakimiyyət, mərkəzdən idarə etmək deməkdir.

Bu zaman onların başı üstündə süzən qartal qıy çəkdi. Xan başını qaldırıb qartalın baxdı. Bilirdi ki, qartal qıy vuranda ova çıxmayıb, qarnı toxdur. Əgər ova çıxanda qıy vurarsa, şikarını qaçırması olar. Qanadlarını tam açmış quşa baxa-baxa çobandan soruşdu:

- Bəs, o yerlərdə bir tikili, yəni mənbəyi varmı?

Nəsrəddin kişi də xanın ardınca başını qaldırıb göyü süzən qartalın baxdı, amma cavabından da qalmadı:

- Var, qurban olduğum! Qazan xandan bir keşikçi qullası qalmışdı, adına "Şuşa" deyirdilər, indi dağılıb. O qulladən dörd-beş ağac' yol, gələnlərdən görünürdü. Sən mənbəyi də buldu. Dörd-beş bulağı var.

